

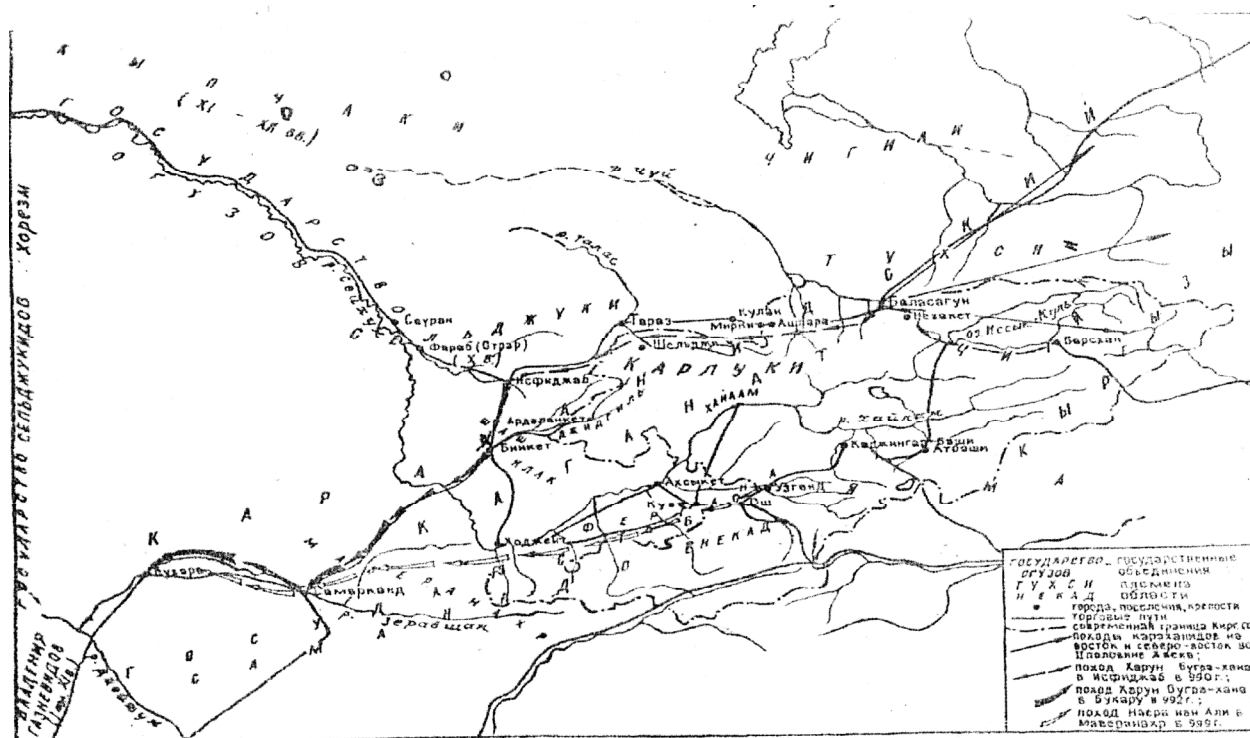
МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНУ ЛУГАТ - ИТ ТҮРК» ЭМГЕГИНДЕ БЕЛГИЛЕНГЕН КЫПЧАК УРУУЛАРЫНЫН ЛЕКСИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КЫПЧАКСКИХ ПЛЕМЕН ОТМЕЧЕННЫЕ В “ДЕВОНУ ЛУГАТ-ИТ ТУРК” МАХМУДА КАШГАРСКОГО

Аннотация: Макалада Махмуд Кашгари “ДЛТ”да белгилеп көрсөткөн кыпчак урууларынын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү түүрасында сөз болот. **Түйүндүү сөздөр:** Кыпчак, түрк, түрк уруулары, огуз, лексика, өзгөчөлүктөр. **Аннотация:** В статье рассмотрены лексико-семантические особенности языка кыпчакских тюркских племен, отмеченные в “ДЛТ” Махмуда Кашгарского. **Ключевые слова:** Кыпчак, түрк, тюркские племена, огуз, лексика, особенности.

Эмгегинде Махмуд Кашгари көптөгөн түрк уруулары жана алардын Румдан чыгышты көздөй жайгашкан орду тууралуу, маселен, “Урумга баарынан жакын жайгашкан уруу “беченек”, андан кийин “кыпчак”, “өгүз”, “кыргыз чинге жакын турат” ж.б. сыяктуу маалыматтарды берген. “ДЛТ”дагы мына ошондой

маалыматтарга жана башка тарыхый жазма булактардагы кабарларга таянуу менен, кыргыз элинин белгилүү тарыхчысы Ө.Караев Карахан каганатына атайын карта түзүп, кыпчактарды алардын түндүк-батыш тарабына, огуздардын түндүк кошунасы катары жайгаштырат. Караңыз картаны.

Ө.Караевдин ушул картасына караганда, кыпчактар азыркы Казакстандын аймагына жана анын батыш тарабына таралып, огуздар менен кошуна турган эл болуп чыгат. Булар, б.а., кыпчактар Махмуд жашаган доордо Н.А.Баскаковдун түрк тилдеринин өнүгүшүнө карата берген классификациясы боюнча Й тили болгон Кыпчак-огуз тобунан байыркы түрк доорунун(V-X кк.) аягында кыпчак жана огуз тилдери болуп бөлүнүп чыгат. Орто түрк доорунда (X-XV кк.) кыпчак тили, андан кыпчак-булгар, кыпчак-волга топтору ажырымдалат. Кыпчак-волга тобунан кыпчак-половец, кыпчак-ногой,половец тилдери пайда болот. Жаңы түрк доорунда (XV-XIX кк.) кыпчак-булгардан татар, башкыр тилдери; кыпчак-половецтен караим, кумык,карачай-балкар, крым-татар тилдери; кыпчак-ногойдон ногой, каракалпак, казак, өзбек тилинин диалектилери бөлүнүп чыгат (Караң. Н.А.Баскаковдун “Общая схема развития тюркских языков” деген таблицасын). Мына ошо таблицадагы классификация боюнча жогорудагы түрк тилдеринин баары азыркыдай өзүнчө майда тилдерге бөлүнө элек кыпчак деген чоң бир эл болгон. Мына ошол чоң эл үстүдө Махмуд Кашгари белгилегендей “Урумга жакын жайгашкан “беченектерден” кийинки аймактарда жашап турган. Азыркы учурда деле аталган аймактарда түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобунан чыккан кыпчак-ногой тобундагы казак, кара-калпак, ногой; кыпчак-половец же кыпчак-огуз тобундагы караим, карачай-балкар,кумык, крым татар,крымчак; кыпчак-булгар тобундагы татар, башкыр сыяктуу элдер жашашат. Аталган элдерден тышкары кыпчак деген ат түрк тилдеринин көбүнүн курамында,маселен, кыргыз тилинин ичкилик тобундагы бир уруу, өзбек тилиндеги кыпчак диалектилери, түркмөндөрдө, түрктөрдө (мамлюк-кыпчактар), Венгрияда катталган. Дегиңкиси, ушундай бөлүнүштөргө карап, Махмуд Кашгаринин “Сөздүгүндөгү” өзгөчөлөнгөн кыпчак сөздөрү кайсы тилдерде көбүрөөк сакталып калган деген суроо пайда болот. Албетте, мына ошол 1000 жылга жакын убакыт аралыгында кыпчак деген чоң бир эл ошо бойдон сакталып турбай, жогоркудай көптөгөн тилдерге ажырап кеткен жана “Сөздүктөгү” сөздөрдүн айрымдары кайсы бир тилде ошо доордогудай тыбыштык форманы жана маанини сактап келатса, айрымдарынын тыбыштык турпаты же семантикасы өзгөргөн же колдонуудан чыгып,ордун башка сөздөргө бошотуп да берүүсү да ыктымал. Ошондуктан, ал суроого бир макаланын чегинде жооп берүүгө мүмкүн эместигин эске алып, кыпчактардын “Сөздүктө” катталган лексикасын жана алардын маанилерин берүү менен гана чектелебиз.

Аба “аюу” (“алиф” басымдуу айтылат). Кыпчакча(371,187).

Аба “аюу”(1,187).

Азак “аяк,бут”(1,95).

Азыг “аюу”(1,185).

Алыг “ар бир нерсенин жаманы, жараксызы”(1,151).

Арук “арык, жүдөңкү”(1,153).

Бал –бал.Суварым, кыпчак жана огуз тилдеринде. Түрктөр аны “ары йагы” дешет...(3,235).

Бар - бирөөгө кайрылганда, барың – бир топ кишиге кайрылганда айтышат. Алар көптүк түрдүн -лар

мүчөсүн түшүрүп, анын ордуна 3 тамгасын мурунчул н тамгасы менен бирге чогуу айтуу менен жеке адамга кайрылышат. Бирөөгө урмат-сый иретинде сылык мамиледе сүйлөөдө алардын тилдеринде, бир адамга кайрылып жатышса да, көптүк түрдүн формасын колдонушат. Төмөнкү ырда келгендей: *авлак мени коймэңиз айык айип коймэңиз акар көзүм уш теңиз тегре йуре куш учар...* (2,77-78).

Бардам “бардым”. Түрктөр “бардым” дешсе, огуздардын курамына киргендер “бардам” дешет (3,207). Эскертүү: Бу жерде огуздар, кыпчактар ж.б. уруулар жөнүндө жалпы сөз болуп жаткандыктан “бардам” дегенди кыпчактарга да мүнөздүү деп да карасак болчудай.

Башмак “башмак” (1, 659).

Бен “мен”, түрктөрдө мен. Түрктөр “мен бардым” десе, алар “бен бардым” дешет (1,94). *Бититдачы, күзеттечи* “китеп жазууга буйрук берүүчү”, “ат күзөтүүчү”. Башкы формасы *күзеттечи* жеңилдетилген (2,513).

Бун “сорпо”, түрктөрдө мун (1,94).

Евет “ооба”(1,129).

Елкин “мусапыр”, түрктөрдө бул сөз *йелкин* деп айтылат (1,93).

Епмек “нан” (1,213).

Жинчу “бермет”, түрктөрдө *йинчу* (1,93).

Жугду “чууда”, түрктөрдө *йугду* (1,93).

Йавлак киши - мүнөзү жаман киши. “*йавлак*”-жаман, начар нерсе, огуз жана кыпчак тилдеринде... (3,67).

Йайгук “бээнин желини, эмчек үрпү.Кээ бири “*йазгук*” дешет, кыпчак тилинде (3,43).

Йалды – от жанды.Айтышат: *от йанды*”-от жанды.Дагы бир түрү л менен “*йалды*”, кыпчак тилинде (*йанар, йанмак*) (3,99).

Йалнук –күң.Огуз, кыпчак жана сувар тилдеринде (3,573).

Йатты – ер йатты “эр жатты”(йатур, йатмак) (2,453).

Йатты –ол ат йатты “ал атты, же сокурду (ж.б) жетеледи (*йатар, йатмак*). Огуздар менен кыпчактар дайыма сөздүн башында й(дын) ордуна Ч менен айтышат: “*ол мени четти*” –ал мени (кууп) жетти, йетти деп й менен айтуунун ордуна. Түрктөр болсо: “*сууда йундум*”- сууда жуундум, алар болсо: *чундум* дешет. Бул эреже түрк жана түркмөндөрдө дайыма кезигет (2,507).

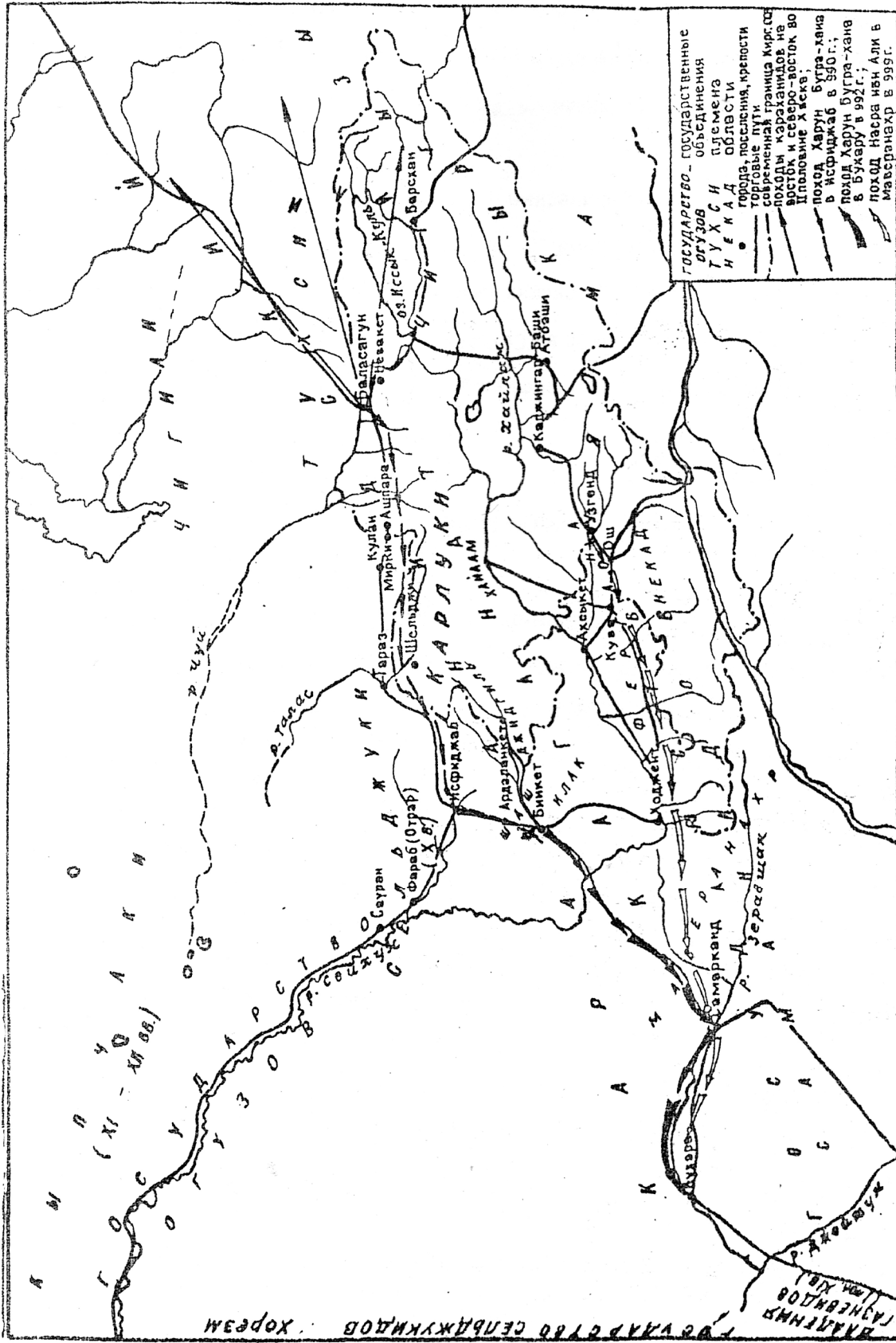
Йеңди –жеңди.Айтышат: “*ер аны йеңди*”-эр аны жеңди (бир нерседе). Огуз жана кыпчак тилдеринде (*йеңер, йеңмек*).

(к) йемек – түрктөрдүн бир уруусу. Алар кыпчактарга киришет. Биз билгенибизге караганда кыпчак – түрктөрү өздөрүн башка топко кошушат (3,47).

Йинчу “мончок, берметтин бир бүртүгү. Күндөрдү ушундан “*йинчу*” деп калышкан. Макалда мындай келет: “*үтлүг йинчу йерде калмас*” –көздүү мончок жерде калбас (жатпас) (кимдир бирөө келип аны алып кетет). Бойго жеткен кыз күйөөгө тийбей калбайт, бирөө келип ага сөзсүз үйлөнүп кетет деген мааниде.

Огуздар менен кыпчактар “*чинчу*” дешет, й тамгасын ч тамгасына ооштуруп.(3,48).

Йутты – ол йумуртганы йутты “ал жумуртканы жутту” огуз жана кыпчак тилдеринде (йутар, йутмак) (2,507).

Караханид каганатынын картасы

(ш) *йымишан* – кыпчак жергесинде өсүүчү жапайы өсүмдүк (3,59).

Катланды – мөмө берди. Айтышат: “*йыгач катланды*”-дарак мөмө берди. Кыпчак, йамак жана уграк тилдеринде (*катланур, катланмак*). Бул сөздүн мааниси жапайы өскөн бадал-талдардын мөмөсүнө байланыштуу, а үй бакчаларынын мөмөсүн “*йемшилленди*” дешет (3,297). *Кайу* “хайу” сөзүнүн бир түрү х менен к алмашкан, огуздар менен кыпчактар х(ны) к(га) алмаштырышат. Алар: “*хызым*” – кызым. Түрктөр “*кызым*”. Алар: “*ханда ердиң*” – кайда жүрдүң?, түрктөр “*канда ердиң*” (3,333).

Казын “кайын журт” Кыпчактар болсо зай тамгасы менен айтышат (1,703). *Кайың* “кайың” (1,95). *Кайын* “кайын журт” (1,95).

Кат – бактардын мөмөсү, чогултуу маанисинде... Йамак, кыпчак, кай, татар жана чумылдар аны дарактын мөмөсүнүн аты боюнча “*кат*” дешет (3,219).

Кату – шал болгон, же чолок болгон, кыпчак тилинде (3,334). Биздин оюбузча, бу жердеги *кату* деген сөз эфвемизм болушу мүмкүн.

Кеми – кеме, огуз, кыпчак тилдеринде (3,357).

Кемик – пахтадан саймаланып токулган (тигилген) кийим (халат). (Кыпчактар мындан жаан өтпөс, күн өтпөс жука чапан жасашат) (1,683).

Кенчек саңыр – Тараз шаарына жакын жайгашкан шаардын аты, кыпчактардын чек арасында (1,825).

Курд – тикенек, кыпчак тилинде (3,341).

Курмаан “саадак”. Өгүз, кыпчак тилдеринде. Айтышат: “*киши курмаан*”-кын (зоот) менен саадак. Бул сөз *куур маан* кур байлан!-деген сөздөн келип чыгат (1,767).

Курман “жаанын саадагы”, түрктөрдө *йасык*. “*улрак йасыкдын тозлог йа чыкар* – эски саадактан тозгон (чаң баскан) жаа чыгар...” (3,29).

Күк – тамыр, уруу, тукум. Айтышат: “*күкүң ким*”-кайсы уруудансың? Огуз жана кыпчак тилдеринде (2,453).

Кырнак “күң кыз”. Йабаку, кай, жумул, йасмыл, огуз, йамак жана кыпчак тилдеринде (1,813). *Кыфчак* – түрк уруусу (1,815).

Өкил “көп”. *өкил киши* (1,169).

Өзле “өйлө, түшмезгили” (1,233).

Пушак “ичи кысыла берүүчү”, түрктөрдө *пушган* (1,299).

Син “сен”... (3,207).

Сулаак “көк боор”, кыпчак тилинде. Т тамгасы С тамгасы менен алмашылып келген, бул көрүнүш араб тилинде да кезигет (1,717).

Сусгак “суу (ж.б.) сузуп алуучу нерсе. Карлук, карлук-кыпчак жана бардык көчмөн элдердин тилинде (1,809).

Тава “төө”. Төөнү түрктөр “*тевей*” дешет, огуз жана мен эскерткендер (огуз, кыпчак ж.б.) “*тава*” дешет (3,207).

Тамак “алкым, тамак, кекиртек”, түрктөрдө *тамгак* (1,99).

Темүр “темир, кылыч” (1,631).

Тозды “тойду”. *Карын тозды* (1,95).

Томлуг – тоң. Айтышат: “*ер томлугка тозды*” – эр тоңго тоңду (*тозар, тозмак*). Кыпчак тилинде (3,277).

Тышыкты “тышка чыкты”. *Эр еедин тышыкты* – эр үйдөн тышка чыкты. Йагма, тухси, кыпчак, йабаку жана кээ бир түрмөндөр ушундай дешет. Түрктөрдүн көпчүлүгү: “*чыкты*” дешет (*тышыкар, тышыкмак*) (2,187).

(*нун*). *учан* – эки желкеми бар кеме. Кыпчакча (631,247).

Чики йи – бышык (тыгыз) тигилген, кошулган жер. Китептин башында эскертилгендей, ч тамгасы й тамгасына алмашылат, кыпчак жана башка тилдерде, “*чинчу*” – бермет, башкы формасы “*йинчу*”

Чувгаа “башчы, жетекчи”. Өгүз жана кыпчак тилдеринде. Макалда мындай деп келет: “*калын кулан чувгааасы болмас*” – үйүр кулан башчысыз (айгырсыз) болбос (1,73).

Чумук “ала карга”, түрктөрдө *чумгук* (1,99).

Чынчуу “бермет”. Өгүз, кыпчак тилдеринде. Ч тамгасы Й тамгасы менен алмашып келиши мүмкүн (1,725).

Блыг сув “жылуу суу”, түрктөрдө *йылыг сув* (1,93).

Адабияттар

1. Ахметьянов Р.Г. О генеологической классификации кыпчакских тюркских языков. / В кн.: Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Алма-Ата, 1976.

2. Баскаков А.Н. Введение в изучение тюркских языков. Изд. 2-е. -М., 1969.

3. ДТС – Древнетюркский словарь. -Л., 1969.

4. Караев О. // Историко географические данные, сообщаемые Махмудом Кашигари. СТ, 1972, №1.

5. Караев О. История караханидского каганата. -Ф.: Илим, 1983.

6. ТТС-Махмуд Кашигари. Түрк тилдеринин сөздүгү. Кыргызча котормосу (Которгондор Т.Токоев, К.Кошмоков). -Б., 2011; 2012; 2013.